

A magyar nyelvjárástörténet néhány kérdése*

1. Bevezető gondolatok. A dialektológia mind magyar, mind nemzetközi vonatkozásban alapvetően szinkrón jellegű résztudomány: a beszélt nyelv területi változatainak kérdései foglalkoztatják. Anyagában, módszertanában is ez a körülmény a meghatározó. Ennek ellenére nyitottság jellemzi a nyelvtudomány más területei és az egyéb diszciplínák irányában. A 19. század végén, 20. században a történeti nyelvészet és a történeti ihletettségű nyelvföldrajz, a 20. század második felében pedig főleg a szociolingvisztika termékenyítették meg. A rokon tudományok közül pedig a néprajz és településtörténet hatottak rá a legerőteljesebben, és viszont: ezek eredményeihez járult hozzá leginkább. Előadásomban szinkrón (20. századi) nyelvjárási tények nyelvtörténeti háttérét vizsgálom, különös tekintettel az ős- és ómagyar korra. Igyekszem néhány elvi-módszertani kérdésre is választ adni, vagy legalábbis közelebb vinni a tudományos gondolkodást függőben levő – vagy újragondolt – problémák megoldásához. Előadásom végén érintek őstörténeti vonatkozásokat is.

2. Ős- és ómagyar eredetű nyelvjárási reliktumok nyelvatlaszainkban. A magyar nyelvatlászok – különösen a peremvidékek atlaszai, illetve azok, amelyek a nyelvterület peremeire is kiterjednek – szép számmal tartalmaznak olyan nyelvi, nyelvjárástörténeti reliktumokat, amelyek az ős- és ómagyar kor jellemzői voltak, de a nyelvjárások zöméből már kihaltak, vagy bennük meg sem jelentek. A számos nyelvátlasz közül ezúttal olyanokat választottam, amelyek a Délnyugat-Dunántúl nyelvjárásait célozzák meg, azaz VÉGH JÓZSEF őrségi és hetési nyelvátlaszát (ŐHA.), PENAVIN OLGA muravidéki atlaszát (MurA.), de támaszkodom A magyar nyelvjárások atlasza (MNyA.) tanúságára is.

2.1. Hangtani reliktumok

2.1.1. Mássalhangzós reliktumok. A hangtani jelenségek közül néhány mássalhangzó-sajátsággal kezdem. Ezek régi hangváltozások, illetve hangállapotok reliktumai, egy-egy szóban „megbújva” maradtak fenn, lexikális kötöttségük, azaz alaki tájszót eredményeznek.

2.1.1.1. Az ŐHA. 64. és a MurA. 125. lapja ábrázolja a *vizes* szó *vides* változatának elterjedését. A zömmel Kerkától nyugatra, a hetési részeken, a magyar–

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 111. közgyűlésén, Budapesten, 2016. szeptember 21-én. Ez úton köszönöm meg lektoraim hasznos tanácsait.

szlovén határ két oldalán tömörülő zárhangú formákat a korábbi szakirodalom – beleértve a TESz.-t (3: 1167) és az EWUng.-ot is (6: 1468) – nyelvjárási újításnak tartotta, és analógiaként a hipotetikus *bűz* > *büdös* változást hozta fel. A párhuzam azonban gyenge lábakon áll: a *bűz* vitatott eredetű, az egyik – szerintem valószínűbb – magyarázat szerint iráni eredetű jövevényszó, amelynek idegen nyelvi megfelelőiben is *d* vagy interdentális *ð* áll. A felhozott iráni szavak jelentései alapján egy általánosabb 'szag, illat' jelentés rekonstruálható, amely az ugyancsak nagyon archaikus moldvai nyelvjárásokból ki is mutatható: *szép bűzű* annyi, mint 'jó illatú', ahol a *bűz* szintén csak szagot jelent. Az egyszerű jelentésszűkülés ('szag' > 'rossz szag') plauzibilisebb magyarázat, mint egy ikerítésből kiválás (*íz-bíz* ~ *íz-bűz* > *bűz* – az EWUng. ezt a lehetőséget preferálja). Az általános hangtörténet tanúsága szerint is gyakoribb, tipikusabb és szabályszerűbb a zárhang > réshang fejlődés, vagyis a spirantizáció, mint ennek fordítottja, a zárhangúsodás. Ezt mutatja az ősmagyar spirantizáció nagyhatású tendenciája is, amelybe néhány jövevényszó is becsatlakozott, például a *bűz*-ön kívül a szintén iráni eredetű *nemez*.

Visszatérve *víz* szavunk etimológiájára és rokon nyelvi párhuzamaira: vitathatatlan az intervokális uráli *t* kiindulópontként való feltevése (**wete*), amelynek későbbi zöngésülése, *d*-s megfelelője több mordvin nyelvjárásból is kimutatható (palatalizált változatban): *ved'*, *väd'*. Hogy *víz* szavunknak több, az ősmagyarra visszavezethető nyelvjárási változata, illetve szóhasadással elkülönült párja is létezhetett, megerősítik az őmagyar víznevekben fennmaradt '(folyó)víz' jelentésű *ügy* ~ *igy* utótagok: *Fekete-ügy*, *Kék-ügy*, *Apor-ügy* stb. (TESz., EWUng.: mindkét szótárban a *víz*-től független uráli eredet lehetősége is felmerül). A helynevekre azért is érdemes figyelniük, mert ugyancsak reliktumként utalhatnak szélesebb körű korábbi elterjedésre. VÉGH JÓZSEF is felhívja a figyelmet (ÖHA. 114) IMRE SAMU felsőöri helynévközlésére, ahol a *Kisvides* (*Kizsvides*) és *Nagyvides* (*Nadzsvides*) határnév olvasható (MNny. 2. 1940: 79). Persze az elhomályosult helynevek félrevezethetik a névfejtőket, de szerencsére a később megjelenő Felsőöri tájszótárban (FTsz.) a *vides* melléknév is megtalálható a *vizes* alakváltozatoként (*vides rítén* 'vizes réten': 172, vö. ÚMTsz. 5: 753 is). Ha megmaradnánk annál a feltevésnél, hogy a *d*-s alakváltozat kései nyelvjárási újítás, meg kellene magyarázni, hogy került Hetés vidékéről Felsőörbe. Az egymástól független jelentkezésnek ugyanis majdnem a nullával egyenlő a valószínűsége. Joggal feltehető viszont, hogy egy kései ősmagyar nyelvjárási csoport a Dunántúlon való letelepedés alkalmával olyan archaizmust őrzött meg a Kárpát-medence nyugati és délnyugati csücskében, amely erősen marginalizálódva ugyan, de átvészelte a történelem viharait. Ha a köznyelvi *vedel* igénket is idevonjuk, és belenyugszunk abba, hogy nem a *vizel* alakból kell levezetni, hanem az archaikusabb *d*-s változattól (vö. TESz. 3: 1103, EWUng. 6: 1613–1614), akkor a *vides* tájszó archaikus voltát is könnyebben elfogadhatjuk.

2.1.1.2. Hasonló lehet a hangtörténete a *könnyű* melléknév zárhangot tartalmazó változatainak is: *könnyig* ~ *könnyiG* ~ *könnyik* (ÖHA. 73., MurA. 126.). Ezek alapváltozata nyilván a *g*-re végződő forma, amely több helyen az egész Dunántúlra jellemző abszolút szóvégi zöngétlenedésen is átesett: *G* ~ *k*. Etimológiai szótáraink szerint az ugor eredetű *könnyű* szó végén denominális nomenképző

található, amely esetleg már az ugor korban is rögzülhetett. Bizonyos vogul és osztják nyelvjárási megfelelőikben *k*, *G*, γ ($\sim \chi$)-s változatok is kimutathatók (vö. MSzFE. 2: 372, TESz. 2: 612). Az ősmagyar kor folyamán a magyar nyelvjárások zömében bekövetkezett a szabályos $g > \gamma$ spirantizáció, amelyet az ómagyarban vokalizáció ($>$ félhangzós \ddot{u} , \ddot{i}) után a tövéghangzó „közreműködésével” diftongus $>$ monoftongus fejlődés követett ($> \ddot{u} \sim \ddot{i} > \ddot{u} \sim \ddot{i}$), de maradhattak zárhangú szavégek is, hasonlóan, mint például a *felhő* \sim *felleg* kettősség esetében vagy az *-atól/-ető* \sim *-atag/-eteg* képzőbokorban. (A *könnyű* más nyelvjárásokbeli *könnyed* változatában *-d* névszóképző keresendő.)

2.1.1.3. A *megyek* és *mész* táji alakváltozatai szintén megőriztek néhány ősmagyar gyökerű archaizmust. PENAVIN OLGA atlasza közli a *megy* ige néhány ragozott alakját is. Mint az közismert, ez az alapnyelvi eredetű szó egy *mën-* + magas magánhangzó szerkezetű töre vezethető vissza, ahogy néhány mai származéka (pl. *mënő*, *mënekedik* stb.) és rokon nyelvi megfelelői mutatják. A jelen idejű paradigma a köznyelvben és a nyelvjárások zömében már *gy-*s tövel alakul: *mëgyék*, *mëgy*, *mëgy*, *mëgyünk*, de *mënték*, *mëntek*, *mënnnek*. A Muravidéken az E/1. igealakok szinte kivétel nélkül *n*-esek, csupán a magánhangzók minőségében van nagy változatosság (MurA. 18.). Megvannak az ősmagyaroknak megfelelő illabiális formák: *mënék* (az északi kutatópontokon másodlagos nyílt *e*-vel: *menek*), délen az *ö-ző* formák dominálnak: az észak-déli átmeneti zónában a gyenge fokú, hangsúlytalan *ö-zéssel* (*mënök*), délen, ahonnan a labializáció terjedt, erős fokúval (*mönök*). Az E/2. paradigmátágot is megtaláljuk a muravidéki atlasz következő lapján (MurA. 19.): az archaikus *n*-es formák váltakoznak az *n* nélküliekkel: *mënsz*, *mënsz* \sim *mész*. Ezek az együttállások azt is bizonyítják, hogy a *mész* formák nem a *gy-*s, hanem az *n*-es tövekből vezethetők le. Az is érdekes továbbá, hogy *ö-ző* alakokat az egy szótagú alakokban még azokon a településeken sem találunk, ahol egyébként erős *ö-zés* jellemző. Nincs tehát **mönsz* alak. Ez is igazolja a labializáció folyamatában az asszociatív változások jelentőségét.

2.1.2. Magánhangzós reliktumok. Ebből a körből két példát hozok.

2.1.2.1. A ritka és archaikus magánhangzó-reliktumok közül először a *kedd* lexéma eredetibb, két szótagú alakjaival foglalkozom (ÖHA. 43., MurA. 138.). A képzett szó a *ketē-* ’kettő’ számnév *-d* sorszámnévképzős származéka, korai ómagyar alakja tehát *ketēd* volt – a 10–12. században feltehetőleg még véghangzóval ellátva: **ketēdi* \sim **ketēdū* \sim **ketōdū*. Ebből két nyíltszótagos kieséssel, majd a véghangzó lekopásával és *t > d* hasonulással jutott el mai alakjához: **ketdi* \sim **ketdū* $>$ *kedd*. A két szótagú forma ómagyar személynéveket tartalmazó helynevekben is kimutatható. A Zala megyei *Kehida* első okleveles említése (részfordítással): 1232: in *ponte Ketud*, vagyis rekonstruálva: *Ketōdhida*. Egy évszázaddal később már egy szótagú a helynév előtagja: 1322: *Kedhyda* (FNESz. 1: 705), azaz a ’másodsülött’ jelentésű *Ketōd* személynév alakja először a *kedd* (’a hét második napja’) napnévhez idomult, majd a településnévben motivációját veszve tovább rövidült és elhomályosult (*Kehida*). Az őrségi és hetési nyelvjárás azonban a napnévben is megőrizte a sorszámnév eredeti kétszótagúságát. A hetési adatok nagyobbik hányada *ö-ző* (*ketōd*), az őrségieké zárt *ē-ző* (*ketēd*). VÉGH JÓZSEF szerint az Őrségen és Hetésen kívül csak a szomszédos Göcsejben maradtak meg

az archaikus alakok (ÓHA. 110), de az atlasza után megjelent forrásokban található még szórványos két szótagú formák, pl. *kedəd* (Felsőőr, FTsz. 90, a *kedd* alakkal váltakozva), *keddēden* (Rábagyarmat, helyragos forma, ÚMTsz. 3: 168), *kedöd* (Csucsom, ÚMTsz. 3: 168), *kedded* (Iklódbördöce, uo.). A felsőőri, rábagyarmati, és iklódbördöcei (Zala m.) előfordulás a nyugat-dunántúli nyomokat jelzi, ugyanakkor némileg meglepő, hogy – a palóc régióból egyedülállóan – a Rozsnyó melletti Csucsomból is adatolja az Új magyar tájszótár (3: 168). Gyanítható, hogy ennek a szónak a rövidülése már az ómagyar korban is területi különbségekkel zajlott: keletről nyugatra, illetve északról délre haladva. A magyar nyelvjárások atlasza már csak a délnyugati peremnyelvjárásokban mutat reliktumokat (MNYA. 654.), A romániai magyar nyelvjárások atlaszában pedig csak egy szótagú formák vannak (RMNYA. 3030.), de ezt erősíti meg a Szótörténeti Tár 16. századtól kezdődő adatai is (SzT. 6: 282–283). A *d ~ dd*-t tartalmazó formák a mellettük megerősödött, dominánssá vált *kedd* hatását tükrözik.

2.1.2.2. A régió diftongusai mint archaizmusok. A záródókról: csak egy nyelvjárásszigeten, a Szombathely melletti Farkasfán vannak záródó kettőshangzók. A záródók egyébként lehetnek ómagyar eredetűek, de rendszertani bővülésen mennek keresztül. – **A nyitódókról:** A Nyugat-Dunántúl nyitódó diftongusai a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint (vö. pl. BENKŐ 1957: 97; ABAFFY 2003) másodlagosak, nem spiránsokból, hanem monoftongusokból keletkeztek. Az egyik tanulmányomban (JUHÁSZ 2011) részletesen kifejtettem, hogy a keletkezést olyan nyelvföldrajzi ütközőzónában képzelem el, ahol a magyar nyelvtörténeti fejlődésre zömében jellemző *ó, ő, é* hangok találkoztak a zártabb irányba torkollott ómagyar monoftongizáció termékeivel, az *ú, ű, í*-vel, pontosabban ezek rövidült változataival, az *u, ü, i*-vel. (A zárt–nyílt kettősség természetesen nyelvjárásközi hatások nélkül is létrejöhet egy nyelvjárásban.) A „redifongizációnak” tehát itt nem a hangsúly megerősödése az oka (hiszen tipikusan szóvégi pozíciókról van szó), hanem egyfajta kontamináció történik: a nyitódó kettőshangzó előtagját a peremnyelvjárási *u, ü, i* motíválja: *szánku, mezü, felí* ’felé’, az utótagját a központibb elhelyezkedésű nyelvjárások középső nyelvállású *ó, ő, é*-i: *szánkó, mező, felé*. A két változat „házasságából” született utódok a nyitódó kettőshangzók: *szánkuo, mezüö, felie*. Az Őrség és Hetés területén mind a zárt magánhangzós, mind a nyitódó kettőshangzós formák jelen voltak a 20. században, sőt a szóvégeket még a zárt rövid magánhangzók uralták: *tusku, hordu, csöpögü* stb. (ÓHA. 206., 20., 176.). Ezek a formák leginkább a kései ómagyarra datálhatók, a nyitódó kettőshangzók inkább a 16. századtól szaporodhattak meg. (Szórványos nyelvemlékes adataik is ettől az időtől vannak.) Ugyanakkor a keleti székelységben (főleg Háromszéken) felbukkanó nyitódó kettőshangzók is genetikus kapcsolatban lehetnek a nyugat-dunántúliakkal, így – a településtörténetük kronológiáját tekintve – akár 14. századi gyökereik is lehetnek. Tudjuk, hogy a székelységnek ez az alcsoportja a Nyugat-Dunántúlról származik, így legalábbis azokat a közvetlen feltételeket, amelyek a kettőshangzók kialakulásához kellett, magukkal vitték keletre.

2.2. Alaktani reliktumok

A hangtani régiségek mellett legalább ilyen nyelvjárástörténeti jelentősége van az alaktaniaknak, sőt bizonyos alrendszerek erős strukturáltsága miatt kiemelt

figyelmet érdemelnek. Ebben a tekintetben megkockáztatom azt a kijelentést, hogy a legarchaikusabb morfológiával az őrségi és hetési nyelvjárás rendelkezik (de vannak archaikus neologizmusai is, például a birtoktöbbsesítést kifejező paradigmában). A nyelvtörténésznek az a benyomása támad, mintha egy itt felejtett kései ősmagyar dialektussal lenne dolga. A legnyilvánvalóbb régiségnek tekinthetők a hangrendileg nem illeszkedő határozóragok.

2.2.1. Kezdjük a *-val/-vel* kérdésével! A *v* nem hasonulása több régióban is megfigyelhető: a *lovakval* típus megvan a palóc, székely és moldvai nyelvjárásokban. Ehhez képest a hangrendi egyalakúság, a *-val* nélküli *-vel* és alakváltozatai csak a Délnyugat-Dunántúlon maradtak fenn: az őrségi, hetési nyelvjárás csoportban és a területileg, tipológiailag hozzájuk csatlakozó muravidéki dialektusokban, vö. *hamuve ~ hamuje* 'hamuval' (az utóbbi alak *j* hiátustöltővel). Az illeszkedés hiánya a kései ősmagyar és korai ómagyar nyelvállapotnak felel meg.

2.2.2. Hasonlóan nem illeszkednek még a *-hoz/-hez/-höz* és a *-nál/-nél* ragok ezekben a peremnyelvjárásokban: a muravidéki atlasz 10. térképén a *Ferenc* keresztnév *-hez* ragos alakjainak elterjedése látható: az északi, őrségi típusban egységesen *Ferencho* formát tapasztalunk, a déli, hetési típusban már az illeszkedő *Ferenchö*, *Ferihö* a tipikus, de még jelen vannak a nem illeszkedő változatok is. Az ÓHA. ugyanezen lapján (105.) hasonló a helyzet: három hetési kutatópont kivételével a *Ferihö* forma a kizárólagos. (Mindez az állapotrajz természetesen a gyűjtés idejére, a 20. század közepére érvényes. Időszerű lenne követéses kérdőívvel az adatfelvételt megismételni.)

2.2.3. A harmadik példa a *-nál/-nél* esete. A nem illeszkedő ragok közül a vizsgált időszakban ennek a legstabilabb a helyzete: mind a muravidéki, mind az őrségi és hetési atlaszban egységesen az archaikus, illeszkedés nélküli *-ná* változat járja (MurA. 8., ÓHA. 106. *Feriná*). Ezt azzal tudom kiegészíteni, hogy egy húsz éve felvett szombathelyi regionális köznyelvi szövegben – igaz, idősebb adatközlőtől – még ugyancsak ilyen formákat hallottunk, mint *barátnőmná*, *szövätkezetná!* (JUHÁSZ 2001a: 269–270). A köznyelvhez való alkalmazkodás üteme tehát ragonként eltérő lehet.

2.2.4. Külön tanulmányt érdemelne a birtoklást kifejező paradigmák (birtokos személyjelezés, birtoktöbbsesítő jelek együtt szereplése birtokos személyjelekkel) részletes nyelvjárástörténeti elemzése. E kérdéskörből ezúttal a többes szám első és harmadik személyű birtokos személyjelek (*-unk/-ünk*; *-uk/-ük ~ -juk/-jük*) magánhangzóinak nyelvállásfokával foglalkozom. Nyelvtörténeti ismereteink alapján azt az általános tendenciát rögzíthetjük, hogy ebben az ősi paradigmában hosszú évszázadokat átívelő, területi különbségekkel is zajló záródási folyamatnak lehetünk tanúi, amelynek során a szóban forgó személyjelek (T/1., T/3.) magánhangzói – amelyek köztudottan eredetileg tővégi magánhangzók voltak – alsóból középső, majd középsőből felső nyelvállásúvá váltak és zömmel labializálódtak is. Nyelvjárásaink többségében már a köznyelvvél megegyező zárt formákat találunk, de nem ritka a középső nyelvállásfok megtartása sem: *házonk*, *kertönk* (esetleg *kerténk*); *házok*, *kertjök ~ kertjék* stb. Kivételes ritkaságú azonban az ősmagyar korra jellemző alsó nyelvállású magánhangzó felbukkanása ezekben a birtokos személyjelekben. A közelebbi vizsgálatra kiszemelt

őrségi és hetési, illetőleg érintkező muravidéki nyelvjárásokban viszont szép példáit találjuk a legarchaikusabb alakoknak, de megoszlásuk igen változatos: ezen a viszonylag szűk területen is a nyelvföldrajzi és rendszerbeli visszaszorulás különböző fokozatait látjuk.

2.2.4.1. Érdekes, hogy a *házunk* alak egységesen *-unk* személyjelet mutat az őrségi és hetési atlaszban (ÖHA. 129.), ellenben a *kutunk* uralkodó formája a *kutank* (ÖHA. 127.). Mellékváltozatként a *kutunk* alak is szerepel a gyűjtőterület északi felén: ez főleg a köznyelv hatását mutatja, de terjedésében szerepet játszhattak a központibb helyzetű szomszédos nyelvjárások is. Középső nyelvállású *kutonk* változat nem található. – Lényegében teljes váltakozás figyelhető meg a *lovank* ~ *lovunk* (ÖHA. 132.), *kényerenk* ~ *kényerünk* (ÖHA. 128.) térképlapjain is, de ahol csak egy adat szerepel kutatópontonként, ott az ősbibb alakokat találjuk. (A Muravidék nyelvjárásaiban viszont egységesen *-ank* jelet látunk a *lovunk* szóban. Ez is jelzi az országhatárnak és a fokozottabb elszigeteltségnek a nyelvi konzerváló hatását.) – Meglepő módon a *tehén* szó T/1. birtokos személyjeles alakjait ábrázoló térképen (ÖHA. 115.) az előzőektől eltérő térbeli képletet figyelhetünk meg: az uralkodó forma a köznyelvvel megegyező *tehenünk*, de az innováció ezúttal nem egyszerűen északról délre, a centrumból a periféria felé halad, hanem mintegy körbekeríti, két kisebb szigetre korlátozza az archaikus *tehenenk* formát.

2.2.4.2. Ami a többes szám harmadik személyű birtokos személyjeles formákat illeti: itt a középső nyelvállású jebéli magánhangzók dominanciáját látjuk: *lovok* (ÖHA.133.), *tehennyék* (ÖHA. 117.), de a gyűjtőterület középső részén változatként már ott vannak a köznyelvi *lovuk* alakok is. Egészen sajátos módon viselkedik egy déli kisebb folt Hetés területén: itt szinte egységesen, palatoveláris megfelelés nélkül az *-ik* személyjel szerepel mindkét példaszóban: *lovik*, *tehennyik*. Ez a különös forma csak bizonyos székely nyelvjárásokban található meg, nyilván azokban, amelyek Hetés környékéről települtek át keletre a középkorban. A többes harmadik birtokos személyjel magánhangzójának gyorsabb és korábbi záródását nyilván a nyelvtani homonímia elkerülésére irányuló törekvés motiválta: a *lovak* változat már az ősmagyar korban lefoglalódhatott a pusztá többesjeles forma azonosítására, vele szemben a zártabb előhangzós *lovok* képviselte a birtokos személyjeles paradigmát. Az erősebb alaki elkülönülés szándéka a záródás folyamatát is továbbvihette, és a hetési nyelvjárásban a nyelvtérületre leginkább jellemző *-uk/-ük* helyett egy speciálisabb, „gazdaságosabb” *-ik*-et termelt ki (vö. még MurA. 92. *disznajuk* is). (A *tehennyék*-ben meghúzódó *-j-s* variáns szintén a morfológiai transzparenciát szolgálhatja.)

2.2.5. Tovább folytathatnánk az őrségi és hetési nyelvjárások *ős-* és *ómagyar* korra visszanyúló archaizmusainak a keresését és elemzését. Időnk fogytán azonban csak két különös alaktani jelenségre hívom fel a figyelmet.

2.2.5.1. Az egyik nem az alaki, hanem a funkcionális változások, illetőleg helyben maradások példája. Az *-ás/-és* képző már az ómagyar kor folyamán növelte a produktivitását, és egyre több szóban jelent meg, olyanokban is, ahol korábban az *-at/-et* vetette meg a lábát (vö. SZEKFÜ 1992: 291–296). Feltehető, hogy ez az előretérés nemcsak rendszerbeli, hanem területi mozgást is eredményezett: bizonyos peremnyelvjárásokban csak később és gyengébb határfokkal érvényesült.

Ennek szép példái az őrségi és muravidéki nyelvjárások következő származék-szavai: *disznuölet* 'disznóölés' (ÖHA. 89., 90.), *sorozat* 'sorozás' (uo. 91., 92., vö. MurA. 124.), *vetet* 'vetés' (ÖHA. 93., 94., vö. MurA. 70.). A funkcionálisan megerterhelt *-t*, *-at/-et* képzőnek nemcsak az *-ás/-és*-sel történő fokozatos leváltását láthatjuk ezeken a térképeken, hanem egy rokon funkciójú másik képzővel való megerősítését is: a *hófúvás* lapján az archaikus *hófúvát* ~ *hófuját* (< *hófuvat*) mellett ott vannak az *-ék* névszóképző helyi *-ik* alakjával megerősített *hófujatik* 'hófujaték, hófúvás' adatok is (ÖHA. 95.). Ezek a kiegészült formák már az alaki innovációkhoz sorolhatók, de keletkezési idejüket nehéz meghatározni.

2.2.5.2. A másik kérdéskör az archaikus neologizmusok problematikája. Ilyen például az *-n* igerag megjelenése a *v* tövű igéken: *szőn, lőn, hín, rín* stb. Ezek az igék a szófaji kategóriára nem jellemző módon magánhangzóra végződtek a bilabiális *w* vokalizálódása, azaz a korai ómagyar kor után. Ezeknek a „nyitott” szavégeknek a lezárását is szolgálta az *-n* rag, de a problémát másképp is meg lehetett oldani: egy a hiátustöltésben máshol már szerepet vállalt spiráns, a *j* felhasználásával: a *rívok* ~ *rijok*, *szívok* ~ *szíjok*, *szövök* ~ *szőjök* stb. párokból elvont *ríj*, *szíj*, *szőj* innovációk alternatívát kínálnak egyes nyelvjárásokban a szóalakzáró *-n* igeraggal szemben. Ezt látjuk megvalósulni az ÖHA. 79. oldalán, a *sző* térképlapján: a csak néhány kutatóponton felbukkanó *sző^u* ~ *sz^uő* típus mellett a gyűjtőterületet az *-n* ragos formák uralják, kivéve a plasztikusan elkülönülő déli, hetési tömböt, ahol a *j*-s alakok helyezkednek el. Mindkét innováció régi lehet, de érdemes őket elkülöníteni egy a legrégebbi nyelvtörténeti réteget feltáró vizsgálat során. – Ugyanez az óvatos megközelítés vonatkozik a birtokos személyjeles sorozatnak a birtoktöbbsesítéssel összefonódó paradigmái megítélése során. Az a kavalád, amely az őrségi és hetési nyelvjárásokban megfigyelhető, egyrészt az ősi birtoktöbbsesítő jel funkcionális meggyengülésére, illetőleg paradigmaalkotó szerepének elbizonytalanodására vall ebben a régióban, másrészt a funkció megerősítésére tett kísérletek különböző módozatait tárja elénk. Az ÖHA. 134. térképlapján a *lovaim* morfematikai változatai szemlélhetők. A közmagyarral és központi nyelvjárásokkal egyező *lovajim* változat mellett, amely a térkép precíz technikai szerkesztéséből kitetszőleg csak a második vagy harmadik gyakorisági helyet foglalja el, ott vannak a *-k* többesjellel megerősített innovációk is: *lovajimak* ~ *loajimak* ~ *luajimak*. De ritkább variánsként ott vannak a *lovamak* típus hangtani realizációi is, amelyekben a többesjel mintegy törli az ősi birtoktöbbsesítő jelet. Ennek a megoldásnak a kronológiai státusa bizonytalan, nyelvemlékes háttér nélkül nehezen datálható, de egyszerűsége miatt lehet akár nagyon korai is.

3. A nyelvjárástörténet mint az őstörténet segédtudománya

3.1. A kettős (többszörös) honfoglalás lehetősége. A nyelvi-nyelvjárási archaizmusok részletesebb vizsgálatát felfüggesztve szeretnék kitérni egy a magyar őstörténetet és nyelvtörténetet érzékenyen érintő, lényegében még ma is tabunak tekintett problémakörre, az úgynevezett *k e t t ő s* vagy *többszörös h o n f o g l a l á s* kérdésére. Az itt folyó heves viták olykor csillapodnak, máskor meg újult erővel lángolnak föl, magukhoz vonzva sok lelkes, de a szakszerűséget és az óvatosságot nélkülöző amatőr őstörténészt is. Jómagam megmaradok az óvatos filozok

táborában, de szeretném egy kicsit lazítani azt az olykor bénító szorítást is, ami a tudományos diskurzusban tabuvá tette ezt a nem elhanyagolható problémakört. Hasonlónak érzem most a tudománylélektani közeget, mint amikor tavaly és tavalyelőtt Szentgyörgyi Rudolf kollégám egy rendkívül sikeres és elmemozdító egyetemi előadássorozatot indított el az ELTE-n a rovásírás, majd a nyelvrokonság és az őstörténet témakörében, kiváló kutatókat megnyerve arra, hogy mondják el, saját tudományuk eredményeire építve mit gondolnak ezekről a parázsló ügyekről.¹ Sajnálom, hogy – egyelőre – nem olvashatjuk kötetben az ott elhangzottakat, de engem arról győztek meg az előadók, hogy létezik egyfajta „kötelezettség” is, hogy minden szakterület elmondja, összefoglalja, sőt továbbgondolja azt, ami sokakat foglalkoztat, tudományon innen és túl.

Nos, ezek után felvetődik a kérdés: azok, akik a magyar nyelv történetével, azon belül is a nyelvjárások történetével foglalkoznak, belevágják-e a fejszéküket ebbe a régi, göcsörtös fába, amit elterjedt nevén kettős honfoglalás elméletének hívnak. Azt hiszem, ez előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz! Előtte azonban ki kell nyitni az ablakokat, át kell szellőztetni a „lakást” (a fejeket). Legelőször még tüzetesebben meg kell ismerni a saját tárgyunkat: átvizsgálni nyelvatlaszainkat, tájszótárainkat, korszerű szinkrón nyelvjárási szövegközléseinket, nyelvtörténeti forráskiadásainkat, majd a történeti nyelvtan meg a történeti nyelvföldrajz friss eredményeit felhasználva újra fel kell tenni akár régi kérdéseket is.

Mivel ennek a gondolkodási folyamatnak az elején vagyunk, magam csak egy óvatos megállapítással nyitnám meg ennek a tudományos párbeszédnek a folyamatát. Szerintem a magyar nyelvjárástörténet tényei bár önmagukban nem bizonyítják, de nem is zárják ki annak a lehetőségét, hogy a 895–896-os honfoglalást megelőzte egy néhány évszázaddal korábbi, de kisebb népi tömegeket megmozgató és etnikailag valószínűleg vegyes összetételű bevándorlás a Kárpát-medencébe, amelyben a magyarság egyes csoportjai is részt vettek. Ha ez a lehetőség a társtudományok kutatásai által is nyitva maradna, akkor el lehet azon gondolkodni, hogy ez a korábbi magyarság tömbszerűen mely területeit vehette birtokba a Kárpát-medencének. (A kisebb töredékek nyomait aligha találánk meg egykönnyen.) Én abból a hipotézisből indulok ki, hogy ha néhány törzs vagy csoport egymás mellett foglalt helyet, és ezt a pozícióját lényegében megtartotta, akkor annak lehet a mai nyelvjárási megoszlásban is nyoma, feltéve, ha megtaláljuk azokat a jelenségeket, amelyek elég régiek ahhoz, hogy nem a középkori vagy későbbi innovációkhoz sorolhatók. Az előadásom első felében bemutatott gyűjtőmunka – tovább finomítva a módszertant és a kronológiai támpontok kijelölését – szolgálhatja az őstörténeti kutatásokat is.

3.2. Mely nyelvjárási régiók lehetnek leginkább érintettek? Az atlaszvizsgálataim birtokában két olyan nyelvjárási régiót tudnék megjelölni, amelyben kései ősmagyar és korai ómagyar reliktumok úgy maradtak fenn, hogy akár a 10. század előtt is keletkezettek, vagy akkor konzerválódtak. Ez a két régió a nyugat-dunántúli, annak is a déli része, továbbá a dél-dunántúli. A kettő között helyezkedik el egy nagyon sajátos csoport, a hetési, amely főbb vonásaiban

¹Lásd: http://nyelvtortenet.elte.hu/?page_id=577 és http://nyelvtortenet.elte.hu/?page_id=767.

a nyugat-dunántúlit idézi, az *ö*-zésében a dél-dunántúlira hasonlít, de vannak egyedi, az egyik régióhoz sem köthető jegyei. Ez a nyelvjárás csoport tehát további nyelvjárástörténeti elemzést érdemel.

De melyek lennének a dél-dunántúli régió legősibb, részben a környezetétől elütő sajátosságai? Én ide sorolnám a legfontosabb régiójegyet, az *ö*-zést is, de természetesen nem a kifejlett, erős változatában, hanem az utolsó szótagi, hangsúlytalan pozícióban megjelenő kezdeti fokában. BENKŐ LORÁND nevezetes akadémiai székfoglalójában (1967: A nyelvföldrajz történeti tanulságai) a Szent környéki és abauji *ö*-ző szigetek hangsúlytalan *ö*-zésével vont párhuzamot, sőt genetikusan – településtörténeti – kapcsolatot is feltett ezek között: Árpád-kori telepítéseknek tartotta őket, amelyek stratégiai útvonalak mentén létesültek határvédő, határmegfigyelő céllal. Ugyanennek a telepítési akciónak lehetett a része a Bihar megyei székelység is, amely a 12. században továbbtelepült Erdélybe, és megalapítója lett az ottani székelység valószínűleg legrégebbi csoportjának, az *ö*-zést ma is őrző udvarhelyinek. A dél-dunántúli, főleg baranyai, kisebb részben dél-somogyi magyarság tehát az Árpád-korban masszív kibocsátó volt, ennek ellenére népi erejét nem vesztette el. A másik Árpád-kori kibocsátó terület közismerten a Délnyugat-Dunántúl volt, amelynek főbb nyelvjárási vonásai ma is jól felismerhetők az Udvarhelyszéket később körülölelő székely csoportokban. (Érdemes tehát megjegyeznünk egy későbbi nyelvjárástörténeti elemzés számára, hogy a Délnyugat-Dunántúl és a Székelyföld nyelvjárásai közötti egyezések túlnyomó többségben ómagyar eredetűek, tekintettel az áttelepülés 13–14. századi datálására.) Visszatérve az *ö*-zésre: kezdetét a magyar hangtörténet arra az időre teszi, amikor még stabil volt a felső nyelvállású rövid végvokálisok helyzete, ugyanakkor – nyelvjárásonként nyilván különböző mértékben – labializálódtak is. Azok a dialektusok, amelyekben erős volt a szóvégi *i*-k *ü*-vé válása, ott az utolsó előtti szótag zárt *ë*-i is könnyebben labializálódhattak, pl. *szëmü* > *szömü* (vagy *szimü* > *szümü* > *szömü*). Ez azonban jellemzően a kései ómagyar kor, amikor még a szabad tövéghangzók stabilan jelen voltak a nyelvben.

Az sincs kizárva, hogy a korai magyar *ö*-zés elindításában az idegen nyelvi hatás is szerepet játszott: ha olyan törökségi nyelvvel volt az adott nyelvjárás hosszan tartó, intenzív kapcsolatban, amelynek fonológiai rendszerében jelen volt az *ö* fonéma (a nyugati ótörök ilyen volt), ez is segíthette az adott dialektus *ö* hangjainak nemcsak a megerősödését, hanem fonotaktikai terjedését is. Ha azt vizsgáljuk meg, hogy erre a tartós kapcsolatra a nomadizáló kelet-európai sztyeppei magyarok voltak-e alkalmasabbak, vagy egy esetlegesen már 2-3 évszázaddal korábban letelepült életformát választó, a szántás-vetéssel – akár szőlőműveléssel is – közelebről megismerkedő népcsoport (lásd idevágó ótörök jövevényszavainkat), akkor az avarsághoz talán hozzácsatlakozott népcsoportra kell szavaznunk. (Abba a vitakérdésbe most nincs módomban belemenni, hogy egyes új régészeti elemletek szerint a kelet-európai nomád magyarság hány évtized alatt vándorolt át a Volga-vidéktől a Kárpát-medencéig, de több száz ótörök jövevényszó átvételéhez valószínűleg több száz éves együttélésre is szükség volt.)

3.3. Néhány további ómagyarra utaló nyelvjárási jegy. Félbehagyva az őstörténeti eszmefuttatást, van még egy gyors feladatunk: felsorolni azokat a nyelv-

járási sajátosságokat (immár az *ö*-zésen túl), amelyek a dél-dunántúli régió legarchaikusabb rétegéhez tartoznak, és akár az ősmagyar különfejlődés reliktumai lehetnek (vö. még IMRE 1971: 339–342; JUHÁSZ 2001a: 275–276). – Kezdhetjük a nyílt *e* hang nyíltabb, illetve legalsó nyelvállású változatával, a Dunántúl nagy részét jellemző *ä* hanggal, amely szabályos fonetikai párja az ősmagyar illabiális *á*-nak, és a konstantinosi *Atelkuzu* (*Ἀτελκούζου*: MORAVCSIK 1984: 44) őshazánévben is fennmaradt (ejtsd: *Ätëlküzü*). Ez a nyílt *ä* tehát szélesebb körben használatos lehetett, de feltehetőleg csak a pannóniai dialektusokban.

Sokkal szilárdabb lábakon áll bizonyos morfematikai archaizmusoknak a korai időkre tétele. Ezek közül első hely illeti meg a határozott igeragozás többes szám első személyének az általános ragozástól még el nem különült homonim formáit: *leverünk a diót, mögnézünk a szőlőt* stb. (Történeti nyelvföldrajzi viszonyrendszeréről l. bővebben JUHÁSZ 1999, 2001b: 124–125.) Ez a délkelet-dunántúli sajátosság részleges fedésben van egy másik, egyszerűségében igen ősi ragozási formával, amely a határozott ragozás E/3. személyében érvényesül, ahol nemcsak a magas, hanem a mély hangrendű igékben is *-i* a személyrag, közismert példákkal élve: *látí, mondi, tudi* (< *látí, mondí, tudí*). Ezek a kései ősmagyarban keletkezett formák úgy kerültek el a *látá, mondá, tudá* stb. elbeszélő múlt idejű alakokkal kialakult (vagy létrejöhethető) homonímiát, hogy a korábbi *aj* diftongusból nem *á-t*, hanem zárt monoftongust, *i-t* hoztak létre, de ez a folyamat nagy valószínűséggel még a honfoglalás előtt zajlott (vö. SÁROSI 2003: 165, ill. – némi óvatossággal, az újabb keletkezést is megengedve – E. ABAFFY 1991: 124). A vegyes hangrendű, *látí* típusú alakok létrejöttében a magas hangrendűek *-i* ragjának (vö. *nézi*) analogikus „kölcsonzése” is elképzelhető, nyelvtörténeti korszaktól függetlenül, de e sajátos formának a dél-dunántúli, dél-alföldi és északi, abaúji *ö*-zéssel való nyelvföldrajzi átfedéseit nyomós oknak tartom a korai keletkezésre (l. alább).

Ez a ragozási jelenség érdekes módon felbukkan még egy északi-északkeleti területi folton is, ott, ahol nyelvföldrajzi „elvárásaink” szerint nem lenne helye: Abaúj és Zemplén megyében. Ez a folt azonban részleges fedésben van az Abaúj megyei nyelvjárassziggettel, amelyről az *ö*-zés kapcsán már szó volt. A két szigetjelenségnek tehát lehet közös településtörténeti háttere: ugyanazon korai ómagyar határvédelmi akcióval függhetnek össze, és talán ugyanazon népcsoport nyelvjárási maradványai, csak míg az *ö*-zés területe zsugorodhatott, a *látí, mondi, tudi*-féle ragozási sajátosság erőre kapott, és szélesebb körben terjedt el: ott, ahol az *ö*-zés soha nem volt jelen. Az észak-déli irányú terjedését csak a Tisza állította meg, lásd például az MNyA. 831. *adja*, 853. *mondja*, 861. *tanítja* térképlapját. (Természetesen nem zárható ki teljesen az egymástól független keletkezés lehetősége sem.)

A hetési nyelvjáráshoz hasonlóan Baranyában is megtalálhatók a birtokos személyjelezés T/3. paradigmatajgának *lovik, kertvik* típusú megoldásai, amelyek szintén lehetnek akár kései ősmagyar keletkezésűek is. Ez a palatális/veláris ragmegoszlást kerülő forma – bár eredete más – emlékeztet a *látí, mondi, tudi* típusra.

4. Záró gondolat. Előadásom végéhez érve csak azt szeretném hangsúlyozni: a magyar nyelvjárástörténet, történeti nyelvföldrajz tudománya már több mint egy évszázados múltra tekinthet vissza, de még igen sok szellemi tartaléka

van, csak meg kell szólaltatni egyre bővülő forrásait, és folyamatosan fejleszteni kell módszertanát, mind belső nyelvészeti, mind interdiszciplináris vonatkozásban.

Kulcsszók: nyelvjárástörténet, szinkrón és diakrón nyelvföldrajz, ős- és ómagyar nyelvi reliktumok a nyelvatlaszokban, a nyelvjárástörténet őstörténeti tanulságai.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igei személyragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 122–159.
- ABAFFY ERZSÉBET 2003. Egy ötlet a nyugat-dunántúli *ię* kettőshangzó történetéhez. In: HAJDÚ MIHÁLY és KESZLER BORBÁLA szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 483–485.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1967. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *Magyar Tudományos Akadémia I. Osztály Közleményei* 24: 29–48.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- FTsz. = IMRE SAMU, *Felsőöri tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjáráások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet. 1998. szeptember 23–24.* JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 81–90.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001a. A magyar nyelvjáráások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001b. A nyelvföldrajz magyar eredményeiből. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 111–130.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011. A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és idő dimenziójában. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 123–128.
- MNyA. = *A magyar nyelvjáráások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MORAVCSIK GYULA 1984. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MurA. = PENAVIN OLGA, *A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 116. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1966.
- ÓHA. = VÉGH JÓZSEF, *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.

- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Gyűjtötte és a kéziratot összeállította MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. [1–2.] Magyar Nyelvtudományi Társaság, [3–11.] Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Az igeragok [az Ősmagyar kor c. fejezetben]. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 159–169.
- SZEKFŰ MÁRIA 1992. A deverbális névszóképzés funkcionális rendszere. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfe-matika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 290–299.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

Issues in Hungarian historical dialectology

This talk is primarily to draw the audience's attention to the fact that Hungarian dialect atlases published in the twentieth century are a good place to find data from which one can draw not only synchronic but also diachronic conclusions. Indeed, if we proceed carefully enough, we can even find reliable linguistic facts, relicts, or guidelines with respect to the age of the Hungarian Conquest or to the Old Hungarian period that followed it. Most of these facts and properties, however, were territorially restricted from the earliest times on, and illustrate the multilinearity of linguistic development. The majority of phonological and morphological examples given in the talk are drawn from the south-western fringes of the Hungarian language area where linguistic-dialectal archaisms have survived to an extent well above average. The author even raises the possibility that some groups of Hungarian speakers may have appeared in southern and south-western parts of Transdanubia together with Avar tribes, before the well-known date of entry of Hungarians in the Carpathian Basin, 896 A.D. A systematic historical comparative geolinguistic analysis of dialect data may help in the reconstruction of how populations moved around following the Hungarian Conquest, too.

Keywords: historical dialectology, synchronic and diachronic geolinguistics, Proto-Hungarian and Old Hungarian relicts in linguistic atlases, conclusions for ancient history from historical dialectology.

JUHÁSZ DEZSŐ
Eötvös Loránd Tudományegyetem